

Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т.Г.Шевченка

**Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського**

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Завідувач кафедри

А.М. Остряко

(підпис)

(прізвище та ініціали)

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

(назва навчальної дисципліни)

Освітня програма 032 Історія т археологія

2022 – 2023 навчальний рік

Робочу програму розглянуто та схвалено на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства

Протокол № 1 від 31 серпня 2022 року.

Розробники: Дорохіна Т.Ф., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Мова навчання – українська.

Мета навчальної дисципліни

Мета курсу «Історична географія» – вивчення стану довкілля, зокрема природної, демографічної та економічної його складових в їхньому розвитку і трансформаціях. Іншими словами, метою курсу є ознайомлення студентів зі спеціальною галуззю історичної науки, що досліджує взаємодію природи та людини, вплив географічного середовища на розвиток людського суспільства, використання людиною природи у своїй діяльності впродовж всієї її історії.

Основними **завданнями** «Історичної географії» є:

- формування в просторових координатах уявлення про історичний процес, пов'язуючи останній з певними територіями;
- вивчення зв'язків та взаємодії природних і соціально-економічних явищ;
- осмислення проблем, які існують на перехресті історії й географії.

Усе це дає змогу вивчити історичне минуле людства – від виникнення людського суспільства до сьогодення, та визначити роль географічних факторів в історичному процесі.

Об'єктами історико-географічних досліджень стають географічні події різного просторово-часового виміру.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є географічні особливості природи, населення і господарства минулих епох. Складовими частинами предмету історичної географії є: історична фізична географія, історична географія населення, історична етнічна географія, історична географія міст і сіл, історична економічна географія, історична політична географія. Історична географія – це спеціальна історична дисципліна, комплексна історико-географічна галузь знання, що вивчає просторові аспекти історичного процесу, а також історичний розвиток окремих країн, народів, регіонів. Історична географія – це дисципліна, що а) конкретизує в просторових координатах уявлення про історичний процес, пов'язуючи останній з певними територіями; б) вивчає зв'язки та взаємодію природних і соціально-економічних явищ; в) осмислює проблеми, які існують на перехресті історії й географії. Усе це дає змогу історичній географії простежити роль географічних факторів в історичному процесі.

Міждисциплінарні зв'язки. Історична географія – система взаємозалежних наук, які виникли у двох сфера наукових зв'язків – природній і суспільній, що вивчає фізичну, економічну і політичну географію минулого людства у її взаємозв'язку з географією сучасності. Наявність взаємозалежних зв'язків між науками підкреслює, що мають місце не тільки загальні проблеми дослідження, а й проблеми, які вивчаються сумісними зусиллями фізико-географів і економіко-географів (географічне середовище, історичне природокористування та ін.). Історична географія перебуває на стику історії та географії, тому тісно співпрацює з цими науками. Виходячи з предмету її дослідження, слід зазначити, що історична географія пов'язана з географічними науками: природничою та суспільною географією, екологією; антропологією, етнологією, етнографією, економічною історією та іншими науками. До історичної географії тісно прилягають такі дисципліни, як історія географічних ідей та історія географічних відкриттів, яка займається вивченням історичного процесу дослідження Землі.

Проблеми досліджень історичної географії сягають питань фізичної географії (змін місцевості або її окремих компонентів), географії населення (розташування народів і племен переміщення населення, чисельність його в окремих населених пунктах, його етнічний склад), економічної географії (землеволодіння та землекористування, розташування виробництва, ремесел, сільськогосподарських промислів, міської інфраструктури, шляхів сполучення), політичної географії (формування території держави, політичні кордони та їх пересування, внутрішній адміністративний поділ та зміни в ньому, історичні події: бойові дії, народні рухи і т. ін.), географії культури (розміщення культурно-просвітницьких установ, наукових шкіл тощо).

Історична географія – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію через «призму» географії; географія будь-якої території на певному історичному етапі її розвитку.

На сьогодні виділяють вісім основних напрямків історичної географії:

- 1) історична фізична географія (історичне землезнавство);
- 2) історична політична географія;
- 3) історична географія населення;
- 4) історична соціальна географія;
- 5) історична культурна географія;
- 6) історична географія взаємодії суспільства й природи (вплив людини на природу, вплив природи на людину);
- 7) історична економічна географія;
- 8) історико-географічне країнознавство.

Основні форми вивчення дисципліни: лекції; практичні заняття, що включають теоретичні питання та практичні завдання; ділові та дидактичні ігри, тренінги; реферативні читання; навчальні конкурси; колоквиум. Заключний контроль – залік. Система дидактичного забезпечення – модульно-рейтингова технологія навчання.

Обсяг дисципліни

	Денна форма
Кількість кредитів ECTS	3
Кількість годин:	90
- лекції	18
- практичні / семінарські	12
- лабораторні	
- індивідуальні завдання	
- самостійна робота студента	60

Статус навчальної дисципліни: вільного вибору

Передумови для вивчення дисципліни: вивчення матеріалу дисципліни, її дослідження здійснюються на межі історії і географії, тобто використовуються матеріали історії та географії, а також етнографії, демографії, етнології,

економіки, соціології, антропології, політології з використанням методів дослідження цих дисциплін.

Очікувані результати навчання

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повинні **знати:**

- історію розвитку історичної географії, її місце в системі історичних та географічних наук, а також зв'язки з іншими науками;
- предмет та завдання курсу, об'єкти дослідження, функції, методи;
- джерельну та історіографічну базу предмету;
- взаємодію людини і природи на різних етапах розвитку людського суспільства;
- географію розселення давніх племен;
- особливості фізичної, етнічної, економічної і політичної географії певної країни або території у відповідний проміжок часу;
- як і чому історично склались екологічна, економічна, політична географія певних територій;
- історико-географічні регіони світу, їх характеристики;
- політичні, економічні, демографічні, територіальні та інші зміни в долі українських земель і утворення Української незалежної суверенної держави;
- основи складання фізичних, політичних та адміністративних карт.

вміти:

- розрізняти предмет вивчення історичної географії та історії географії;
- визначати роль природно-географічних факторів у історичному процесі;
- аналізувати вплив природних умов на розвиток людського суспільства, організацію способу життя та розвиток господарства;
- користуватися політичними, географічними картами, картосхемами та іншими картографічними джерелами і матеріалами;
- читати політичну карту світу різних періодів розвитку людства;
- аналізувати події та явища, які вплинули на зміни політичної карти світу;
- аналізувати демографічні процеси, що відбувалися протягом розвитку людських цивілізацій;
- характеризувати розміщення продуктивних сил та міграційні процеси;
- аналізувати етнічні процеси у світі та в окремих регіонах і країнах;
- аналізувати характер впливу природокористування на довкілля на різних етапах розвитку суспільства;
- аналізувати економічні і політичні процеси, що відбувалися на українських землях в результаті зміни адміністративно-територіального устрою;
- використовувати знання історичної географії України при вивченні українознавчих дисциплін;
- застосовувати знання для орієнтації як в природному середовищі так і в соціально-економічному, політичному житті суспільства.

Результатом вивчення дисципліни є формування у студентів певного рівня компетентностей щодо оцінки історичного перебігу подій на теренах України, пов'язаних із взаємовпливом природно-географічного фактору та людини, суспільства, держави тощо; історико-географічні знання доповнюють історичні, допомагають орієнтуватися у питаннях минулого, сьогодення та прогнозувати майбутнє.

Шифр згідно ОПШ	Компетентності
	Загальні компетентності
ЗК 03	Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу.
ЗК 04	Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.
ЗК 06	Здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел.
ЗК 07	Здатність виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
ЗК 08	Здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.
ЗК 10	Здатність працювати в команді
	Спеціальні (фахові, предметні) компетентності
СК 01	Усвідомлення взаємозв'язку між фактами, подіями, явищами і процесами в минулому та сучасності.
СК 02	Усвідомлення відмінностей в історіографічних поглядах різних періодів та в різних контекстах.
СК 04	Здатність використовувати у професійній діяльності наукові праці та інформаційно-довідкові видання (бібліографічні довідники, путівники до архівних фондів, архівні описи тощо), сучасні інформаційно-пошукові системи
СК 05	Здатність відшукувати необхідні для освітньої та наукової діяльності історичні джерела (архівні та опубліковані документи, етнографічні, картографічні матеріали, музейні експонати, археологічні артефакти і т. п.).
СК 10	Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.
СК 13	Здатність визначати причинно-наслідкові зв'язки розвитку людської цивілізації, основні етапи її становлення.

Критерії оцінювання результатів навчання

Основні форми вивчення дисципліни: лекції; практичні заняття, що включають теоретичні питання, реферативні читання, навчальні конкурси, презентації; колоквіум. Заключний контроль – екзамен. Система дидактичного забезпечення – модульно-рейтингова технологія навчання.

Важливою складовою навчального процесу є контроль і педагогічне оцінювання. Залежно від дидактичної мети використовуються різні види контролю:

– вхідний, що ставить за мету виявити базовий рівень підготовки студентів за дисциплінами, що є основою курсу «Історична географія» (тестування, співбесіда, опитування);

– поточний, що здійснюється з метою перевірки рівня знань студентів етапів первинного засвоєння навчального матеріалу (семінарські заняття, виконання практичних завдань, тестування, самостійна робота, індивідуальні завдання);

– проміжний, що оцінює знання, уміння і навички студентів за результатами вивчення окремих навчальних модулів (модульна контрольна робота);

– підсумковий, проводиться з метою оцінювання рівня засвоєння студентами навчального матеріалу в кінці семестру (залік).

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		
35 – 59	Fx	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Засоби діагностики результатів навчання

Система оцінювання знань, вмінь та навичок студентів передбачає виставлення оцінок за усіма формами проведення занять.

Важливою складовою навчального процесу є контроль і педагогічне оцінювання. Залежно від дидактичної мети використовуються різні види контролю:

- вхідний, що ставить за мету виявити базовий рівень підготовки студентів за дисциплінами, що є основою курсу етнології (тестування, співбесіда, опитування);
- поточний, що здійснюється з метою перевірки рівня знань студентів етапі первинного засвоєння навчального матеріалу (семінарські заняття, тестування, самостійна робота, практичні та індивідуальні завдання);
- проміжний, що оцінює знання, уміння і навички студентів за результатами вивчення окремих навчальних модулів (модульна контрольна робота, тестування);
- підсумковий, проводиться з метою оцінювання рівня засвоєння студентами навчального матеріалу в кінці семестру (залік).

Порядок поточного оцінювання знань студентів

Поточне оцінювання здійснюється під час проведення практичних занять і має на меті перевірку рівня підготовки студентів до встановлених завдань. Зокрема, поточному контролю підлягають:

- активність та результативність роботи студента протягом семестру у вивченні програмного матеріалу дисципліни;
- виконання самостійної роботи, практичних та індивідуальних завдань.

Контроль систематичності виконання самостійної роботи та активності на практичних заняттях.

Оцінювання здійснюється за наступними критеріями:

- 1) ступінь засвоєння матеріалу дисципліни;
- 2) ознайомлення з основною та додатковою літературою;
- 3) логіка, стиль виклад матеріалу в письмових роботах та усному виступі, вміння обґрунтовувати свою позицію, здійснювати узагальнення інформації та робити висновки;
- 4) якість, самостійність та своєчасність виконання необхідних завдань

Модульна контрольна робота проводиться для перевірки знань студентів з певного модулю. Здійснюється шляхом виконання теоретичних тестових завдань та практичної роботи з контурною.

Загальна модульно-рейтингова оцінка (залік) складається із суми показників успішності (оцінок) за різні види контролю, що передбачені змістовним модулем.

Засоби діагностики результатів навчання: залік

Програма та структура навчальної дисципліни

№	Назва теми	Всього годин	Лекції	Семинарські / практичні заняття	Самостійна робота
Змістовий модуль 1. Теоретичні та методологічні основи історичної географії					
1	Тема 1. <i>Історична географія як складова історичної науки та навчальна дисципліна</i>	10	2		8
2	Тема 2. <i>Історія розвитку історичної географії та її джерела</i>	20	2	4	6+8=14
Всього за змістовий модуль 1		30	4	4	6+16=22
Змістовий модуль 2. Взаємодія людини і природи на різних етапах історичного розвитку					
3	Тема 3. <i>Географія розселення первісних людей</i>	10	2		8
4	Тема 4. <i>Історична географія Стародавнього світу</i>	10	2		8
5	Тема 5. <i>Історична географія Середньовіччя</i>	10	2		8
6	Тема 6. <i>Історична географія Нового часу</i>	10	2		8
7	Тема 7. <i>Політична карта світу</i>	13	-	2	3+8=11
8	Тема 8. <i>Історична географія Новітньої доби</i>	10	2		8
Всього за змістовий модуль 2		63	10	2	3+48=51
Змістовий модуль 3. Історична географія України					
9	Тема 9. <i>Історична географія України</i>	27	4	6	9+8=17
Всього за змістовий модуль 3		27	4	6	9+8=17
Разом за курс		90	18	12	90

Індивідуальні завдання

До теми: *Історична географія в системі географічних та історичних наук. Теоретичні засади історичної географії. Джерела історичної географії*

1. Складіть та заповніть таблицю: «Джерела історичної географії України»

№ п\п	Види джерел	Характеристика

2. Складання термінологічного словника. Дайте визначення таких понять: Складання термінологічного словника. Дайте визначення таких понять: історичні джерела, ономастика, етноніміка, топоніміка, гідроніміка, ороніміка, рельєф, клімат, ґрунти, рослинність, тваринний світ, корисні копалини, історико-етнографічне районування, історико-географічне районування, антропогенний ландшафт, культурний ландшафт; автохтони, антропогенез, геополітика, глобалізація, етнос, міграція населення, поселення, розселення, цивілізація; фізична географія, географія населення, політична географія, соціальна географія, етнополітична географія, етнічна географія.

3. На контурній карті позначити кордони Скіфії, розселення племен, назви місцевостей, річок, морів які описує Геродот.

4. Позначити на контурній карті річки, моря, населені пункти України, які описав Г. Л. де Боплан.

5. Запропоновані теми рефератів:

- Заселення території України
- Степові народи на території України (кіммерійці, скіфи, сармати)
- «Історія» Геродота як джерело історичної географії. Походження твору, його структура, характер. Опис місцевостей та їх назви. Етнічна географія Скіфії
- Розселення слав'янських племен на території України. Розміщення східнослов'янських племінних союзів напередодні утворення Давньоруської держави

- Географія розміщення населення Київської Русі

- «Опис України» Гійома Левассера де Боплана як джерело історичної географії. Г.Л. де Боплан – картограф України. Думки щодо вірогідності запропонованого матеріалу:

- а) «Опис України» Г. Боплана: походження твору, характеристика тексту, комплекс карт

- б) Характеристика природи України у творі Г. Боплана «Опис України».

- в) Зображення Г. Бопланом трьох основних річок України: Дніпра, Південного Бугу, Дністра. Дніпровські пороги за Бопланом

- г) Характеристика населення, господарства, матеріальної та духовної культури за «Описом України» Г. Боплана

- д) Природно-географічний опис Криму та міст півострова Г. Бопланом

До теми: *Політична карта світу*

1. Підготувати доповідь «Історико-географічні регіони світу. Сучасні підходи до виокремлення регіонів світу».

2. Продовжить складання термінологічного словника. Дайте визначення таких понять: «політична карта світу», «територія», «країна», «держала», «асоційована держава», «колонія».

3. Розрізняють кілька етапів формування політичної карти світу. Кожному етапу притаманні певні часові межі і специфіка існування країн. Заповніть відповідно до періодів основні характерні події.

Етапи формування політичної карти світу

<i>Етап</i>	<i>Основні події</i>
<i>Давній (до V ст. н. е.)</i>	Виникли перші могутні держави – предтечі та осередки світових цивілізацій: <i>Вавилон, Давній Єгипет, Давня Греція,</i>
<i>Середньовічний (V-XV ст.)</i>	Із багатьох дрібних феодальних держав формувалися могутні імперії, їх кордони постійно змінювалися. Впливові країни того часу: <i>Священна Римська імперія,</i>
<i>Новий (XVI – поч. XX ст.)</i>	Відбулися великі географічні відкриття; утворилася колоніальна система; на політичній арені з'явилися могутні країни: <i>Річ Посполита.....</i>
<i>Новітній (з 1914 р.)</i>	Відбувся переділ світу після двох світових воєн; колоніальна система розпадається і різко зростає кількість держав;

4. Скласти таблицю історико-географічних регіонів світу

Регіони світу	
Європа	
Азія	
Африка	
Америка	
Австралія та Океанія	

5. Запропоновані теми рефератів

- Загальна економіко-географічна характеристика світу
- Регіональний поділ світу
- Країни, що зникли з політичної карти світу протягом останніх двох десятилі
- Фізична і політична карта світу: спільність та відмінність
- Залежні країни і території на політичній карті світу.
- Державні кордони – невіддільний атрибут держави

До теми: *Історична географія України XIX – початку XX ст.*

1. Підготувати доповідь: «Історія формування ландшафтів України. Вплив господарської діяльності людини на ландшафти України протягом історичного часу».

2. Продовжить складання термінологічного словника. Дайте визначення таких термінів: місто, дитинець, село, торгівля, ремесло, господарство, фільварк, «подимщина», «поголовщина», «серебщина», «партачі», цех, чумаки, мануфактура, гайдамаччина, ярмарки, чинш, зимівники, хутір, чумакування, колонізація, сапети, уходництво, чайка, адміністративно-територіальний устрій, Універсал, історико-географічне районування.

3. Позначити на контурній карті: розміщення східнослов'янських племен у 2-й пол. I тис. н.е.; стрілками напрямки розселення слов'ян у V–VIII ст.; шляхи «із варяг у греки», «солоний» та «залізний»; де ці шляхи пересікалися.

4. Позначити на контурній карті територію Київської Русі за правління князя на вибір.

5. На контурній карті позначте територію України, захоплену іноземними державами (2 пол. XIV–XVII ст.).

6. На контурній карті позначте території України – козацької держави; території, які залишалися під владою Туреччини, Молдови, Угорщини тощо (XVII ст.).

7. На контурній карті позначте території розселення українців наприкінці XVIII ст. у складі інших держав.

8. Позначте на контурній карті територію України у складі інших держав кінця XIX – поч. XX ст.

9. Запропоновані теми рефератів:

– Історико-географічні умови виникнення та формування території Давньоруської держави

– Монголо-татарська навала та її вплив на чисельність і склад населення руських князівств

– Географія господарства та шляхи сполучення Галицько-Волинського князівства

– Географічний фактор та етнічна територія української народності

– Національно-визвольна війна українського народу XVI–XVII ст.

– Соціальна структура населення українських земель у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського (взаємовідносини соціальних груп, зміна їх складу і кількості в залежності від географічних умов)

– Українці у складі Російської імперії, Австрійської монархії та Польщі наприкінці XVIII ст.

– Географія народних рухів в Україні у XVIII ст.

– Географія Січей (Хортиця, Базавлуцький острів, Томаківське укріплення, Микитівська Січ, Олешківська Січ, Нова Січ, Чортомлицька Січ)

– Промисловий переворот в Україні у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст.

– Формування головних промислових районів України.

До теми: *Географічні аспекти новітньої історії України 1917-1991 рр. Історична географія України початку XXI ст.*

1. Підготувати доповідь: «Українська національна державність: територіальний аспект».

2. Позначити на контурній карті:

- кордони Української Народної Республіки (УНР) за III, IV Універсалами;
- межі адміністративних округів УРСР за станом на 1929 р.;
- адміністративно-територіальний поділ УРСР за станом на 1939р.;
- зміни у адміністративно-територіальному поділі УРСР 1940–1953 рр.;
- адміністративно-територіальний поділ УРСР за станом на 1954 р.;
- зміни у адміністративно-територіальному поділі УРСР 1958–1991рр.;
- адміністративно-територіальний поділ УРСР за станом на 2014 р.

3. Запропоновані теми рефератів:

- Політична географія України в радянський період. Воз'єднання українських земель в єдиній державі (1918–1946 рр.)
- Зростання міст і міського населення в радянській Україні
- Географія основних галузей промисловості в 40–80-х рр. XX ст.
- Географія транспорту в 40–80-х рр. XX ст.
- Розміщення культурних і наукових центрів, розміщення мережі навчальних закладів України в другій пол. XX ст.
- Міграції населення України в 20–30-ті рр. та 50–80-ті рр. XX ст.
- Чисельність, розміщення, національний склад населення України в умовах незалежності
- Географія господарства України в умовах незалежності
- Географія зовнішньоекономічних зв'язків України на сучасному етапі
- Історичні аспекти формування державних кордонів.

До теми: *Регіональний історико-географічний аналіз (в межах Чернігівської області)*

1. Позначити на контурній карті кордони Чернігівського князівства, Чернігівського воєводства, Чернігівського полку, Чернігівського намісництва, Чернігівської губернії, Чернігівської області за станом на 1932 р.

2. Позначити на контурній карті сучасний адміністративно-територіальний поділ Чернігівської області,

3. Позначити на контурній карті *історико-географічне* районування території України.

4. Запропоновані теми рефератів:

- Динаміка населення Чернігівщини: чисельність, склад, густота та міграційні процеси
- Характеристика основних галузей промисловості Чернігівської області XX-XXI ст.
- Рекреаційні ресурси Чернігівщини
- Характеристика закладів освіти Чернігівської області
- Загальна історико-географічна характеристика Чернігівської області

– Топоніми Чернігівської області.

Форми контролю навчальних досягнень
(поточний та підсумковий)

Поточне тестування та самостійна робота										Сума
Види навчальної роботи	Змістовий модуль 1		Змістовий модуль 2						Змістовий модуль 3	100
	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T10	
Лекції	1	1	1	1	1	1	-	1	1+1	9
Семінари	3+3		-	-	-	-	3	-	3+3+3	18
Практичні завдання	5						5		7+7+7	31
Інд. робота										7
СРС	5		12						3	20
МКР	6		9							15

Методичне забезпечення

1. Навчальна програма дисципліни.
2. Силабус
2. Робоча навчальна програма дисципліни.
3. Тематичні плани лекційних і семінарських занять.
4. Конспект лекцій з дисципліни.
5. Навчальні посібники з дисципліни.
6. Перелік питань до МКР, тестові завдання.
7. Перелік питань для самостійної роботи студентів. Методичні рекомендації та побажання, що забезпечують самостійну роботу студентів.
8. Інструктивно-методичні матеріали до семінарських занять.

Рекомендовані джерела інформації

Основна література:

1. Анучин В. А. Географический фактор в развитии общества. М. : Мысль, 1982. 334 с.
2. Берлянт А. М. Карта рассказывает: Пособие для учителей. М. : Просвещение, 1978. 144 с.
3. Боплан Г. Л., де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Відп. ред. В.А. Смолій. К. : Наукова думка, 1990. 254 с.
4. Географічне середовище та етнічна територія української народності. Населення // Українська народність. Нариси соціально-економічної історії. К.,1990.
5. Географічний фактор в історичному процесі: Збірник наукових праць / Відпов. ред. В. П. Шевченко. К. : Наукова думка, 1990. 178 с.
6. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. СПб. : Кристалл, 2001. 642 с.

7. Жекулін В. С. Историческая географія: предмет и методы. Ленинград : Наука, 1982. 224 с.
8. Історія міст і сіл Укр. РСР. Чернігівська область. К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 697 с.
9. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К. : Либідь, 2002. 485 с.
10. Історичне картознавство України: Збірник наукових праць / Ред. кол. Я. Дашкевич, П. Сохань, О. Шаблій та ін. Львів – Київ – Нью-Йорк : Видво М. П. Коць, 2004. 516 с.
11. Кулаковський П. Чернігівщина на картах Боплана // Сіверянський літопис. 2003. № 1. С. 9–16.
12. Левенко-Симоненко В. Чернігівська область: Географічний нарис / В. Левенко-Симоненко. К., 1958.
13. Лисенко М. Повстання Чернігівського полку. К. : Рад. школа, 1956. 104 с.
14. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Львів : Світ, 1999. 352 с.
15. Максаковский В. П. Историческая география мира: Учебное пособие для вузов. М. : Экопрос, 1999. 584 с.
16. Рудницький С. Політична географія України // Упоряд. і авт. передм. П. Штойко. Львів, 1998. 280 с.
17. Русов А. Описание Черниговской губернии. Т. I–II. Чернигов, 1898. 378 с.; 1899. 327 с.
18. Сапон В. Чернігів древній і сучасний. 2-е видання. Чернігів : РВК Деснянська правда, 2006. 64 с.
19. Сіментов Ю., Яцура М. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. К. : Рад. школа, 1968. 170 с.
20. Чернігівська область: географічний нарис / В. Д. Симоненко; відп. ред. О. Т. Діброва. К. : Рад. школа, 1958. 110 с.
21. Чернігівська область: Економічно-географічна характеристика / За ред. О. І. Дериколенко, М. Д. Пістуна, Ф. М. Мачихіна, С. І. Іщука. К. : Вища школа, 1975. 175 с.
22. Чернігівська область: короткий статистично-економічний довідник 1932 р. / Державна планова комісія УСРР. Чернігів : Б. и., 1932. 116 с.
23. Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство: Навчальний посібник. К. : КНТ, 2008. 296 с.
24. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г. Чернигов, 1851.
25. Яцунский В. К. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV–XVIII веках. М. : АН СССР, 1955. 333 с.
26. Яцура М. Чернігів. К. : Рад. школа, 1958. 136 с.

Допоміжна література

1. Дашкевич Я. Бібліографічна бопланіана // Боплан і Україна: Збірник наукових праць. Львів, 1998. С. 294–317.
2. Зайцева М. В. Историческая география России: Учебное пособие для студентов. Саратов : Сарат, 2006. 204 с.

3. Река В. Стоїть село – невесело: Чернігівщину час оголошувати зоною демографічної катастрофи // Робітнича газета. 2006. 14 березня.
4. Селян помирає більше: Сумна статистика / Підгот. О. Луценко за матеріалами голов. управ. статистики у Чернігівській області // Деснянська правда. 2006. 2 грудня.
5. Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Вип.7 / Редкол.: О. Б. Коваленко (гол.), С. Л. Лаєвський та інші. Чернігів, 2006.
6. Стежеринський А. Чернігівщина втратила через міграцію понад дві з половиною тисячі мешканців // Чернігівські відомості. 2006. 22 березня.

Інтернет-ресурси / Інформаційні ресурси

Дмитрієнко М. Проблеми історичної географії у висвітленні праць відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України (1994–2003 рр.) // Історико-географічні дослідження в Україні. К. : Інститут історії України НАН України, 2004. Вип.7. Режим доступу до статті : [//http:// history. org. ua](http://history.org.ua).

Зміни ландшафтів України за історичний час. Режим доступу : [pidruchniki.ws>15660721/geografiya/zmini...ukrayini](http://pidruchniki.ws/15660721/geografiya/zmini...ukrayini)

Історична географія в науковій спадщині Володимира Антоновича. Режим доступу : [vuzlib.com>content/view/1735/52](http://vuzlib.com/content/view/1735/52)

Історична карта: матеріали до курсу «Історична географія». Режим доступу : [lib.chdu.edu/ua>pdf/historyarchive/29/25.pdf](http://lib.chdu.edu/ua/pdf/historyarchive/29/25.pdf).

Історичні виміри української географії: Олег Шаблій. Режим доступу : [geografica.net.ua>Статті>ukrajinskoji_geografiji](http://geografica.net.ua/Статті/ukrajinskoji_geografiji)

Карта Чернігівської області. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://freemap.com.ua/>

Овдієно П. П. Історична географія. Режим доступу : [twirpx.com>File>397404](http://twirpx.com/File/397404)
Українські історичні землі. Режим доступу : [books.br.com.ua>10762](http://books.br.com.ua/10762)